

М. П. Савчука в Одеському державному медичному інституті, Одеському хіміко-технологічному інституті, Одеському інституті зернового виробництва, Донецькому вугле-хімічному інституті, а також на посадах ректора, професора і завідувача кафедри зоології Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Таким чином, особові фонди вчених НАН України мають потужний інформаційний потенціал, який може бути використаний як для відображення наукових досягнень видатних українських вчених-зоологів, так і при дослідженні розвитку української зоологічної науки, окремих її галузей та історії діяльності установ НАН України зоологічного профілю.

Стаття надійшла до редакції 25.04.2014 р.

UDC 027.021(4Укр-25)ІАНБУВ:930.251:59

Andrii Shapoval

Zoologists' Personal Collections in the Institute of Archival Study of Vernadskyi National Library of Ukraine: New Additions and their Information Potential

In article the documentary structure of personal archival funds of the scientist of the NAS of Ukraine A. P. Markewych, W. G. Dolin, N. N. Shcherbak, N. O. Savchuk is considered. Their personal funds is the source base for the research the history of development the zoology of Ukraine.

Keywords: personal found, A. P. Markewych, W. G. Dolin, N. N. Shcherbak, N. O. Savchuk, NAS of Ukraine.

УДК 027.021(4Укр-25)ІАНБУВ:930.251:59

Андрей Шаповал

Личные фонды зоологов в институте архивоведения НБУВ: новые поступления и их информационный потенциал

В статье раскрывается документальный состав личных архивных фондов ученых НАН Украины А. П. Маркевича, В. Г. Долина, Н. Н. Щербака, Н. А. Савчука как источников по истории развития зоологии в Украине.

Ключевые слова: личный фонд, А. П. Маркевич, В. Г. Долин, Н. Н. Щербак, Н. А. Савчук, НАН Украины.

УДК 027.021(477-25)НБУВ:090.1(02)Храповицький

Олена Засць,

канд. іст. наук, наук. співроб. НБУВ

**БІБЛІОТЕКА МИТРОПОЛИТА
КИЇВСЬКОГО І ГАЛИЦЬКОГО
АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) У ФОНДАХ НБУВ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

Досліджуються маловідомі сторінки біографії митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького) київського періоду та історія надходження його особової бібліотеки до фондів НБУВ.

Ключові слова: бібліотека Харківського архієпископа, бібліотека Києво-Печерської лаври, митрополит Київський і Галицький Антоній, Всеукраїнський собор.

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського зберігається унікальна приватна колекція Харківського архієпископа Антонія (Храповицького). Його бібліотека залишилася в Києво-Печерській лаврі в митрополичих покоях у 1920 р. і її передали до бібліотеки Лаври. У роки Громадянської війни її взяв під охорону Київський губернський комітет охорони пам'ятників мистецтва і старовини, а 20 серпня 1921 р. бібліотека Антонія (Храповицького) в складі бібліотеки Києво-Печерської лаври була передана Всеукраїнській академії наук.

Великі особистості багато що роблять та багато помиляються і залишають неоднозначний слід в історії. Посередні люди навіть на високих посадах мало що роблять, адже бояться помилитися. Постає митрополита Антонія була суперечливою в свій час та викликає інтерес зараз як в духовному так і в світському середовищі через те, що напередодні і в роки революції 1917 р. він активно займався політикою.

Біографія митрополита Антонія (1863–1936) ґрунтовно описана в 10-томній праці єпископа Никона (Рклицького) [1], життю і діяльності владики присвячені десятки досліджень. Але і вони не вичерпують всі сторони діяльності митрополита, бо написані переважно в еміграції. У Києві за час перебування митрополита Антонія також збереглося багато

матеріалів. Це документи канцелярії митрополита, особова бібліотека, його розпорядження Духовному собору як священно-архімандрита Києво-Печерської лаври.

Мета даної роботи – проаналізувати всі документи, які мають стосунок до перебування Антонія (Храповицького) в Києві, його приватну бібліотеку, його стосунки з владою у роки Громадянської війни.

Народився митрополит Антоній (світське ім'я Олексій Павлович Храповицький) 17 (29) березня 1863 р. в с. Ватагіно Крестецького повіту Новгородської губернії. Рід Храповицьких дуже старий. Записочки імператриці Єлизавети Петрівни, що становлять господарські розпорядження на адресу Василя Івановича Храповицького, були надруковані в «Русской Старине» (1873, том VIII). Його син Олександр (1749–1801) – прадід митрополита, був сенатором, статс-секретарем імператриці Катерини II, який залишив цікавий щоденник мемуарів [2]. Дід владики Антонія – Павло Олександрович, був освіченою людиною і в своєму маєтку в с. Ватагіно мав гарну бібліотеку, був прихильником французького філософа Вольтера та цікавився природничими науками. Він помер, коли Альоші був 1 рік і залишив своєму сину Павлу обласований маєток з бібліотекою творів Вольтера різних видань, а також російських журналів і книг. Павло Павлович після закінчення С.-Петербурзького університету захопився земськими установами і присвятив себе діяльності в них. Однак, невдовзі він розчарувався в земській діяльності і пішов на службу до Волзько-Камського банку в Петербурзі, а потім, після відкриття державного Дворянського і Селянського банку, перейшов туди. Мати Альоші – Наталія Петрівна Веригіна, була дочкою поміщика Харківської губернії. Вона любила відвідувати церкви і монастирі, дома багато молилась з молитовником XVII століття і читала вголос Євангеліє. Сім'я Храповицьких мала чотирьох синів, з яких Альоша був третім [3].

Навчившись грамоти, Альоша став читати книги в бібліотеці свого діда, але згодом в нього виявилась схильність до книг релігійного і філософського змісту. У 9 років Альошу віддали до гімназії, яку він закінчив із золотою медаллю. У 1881 р. після її закінчення вступив до С.-Петербурзької духовної академії. Через 4 дні після закінчення, у 1885 р. у віці 22-х років, прийняв постриг в академічній церкві і був наречений Антонієм на честь Антонія Римлянина, Новгородського чудотворця. Тоді ж був рукопокладений в ієромонаха. Із 1886 р. був викладачем гомілетики, літургії і каноніки в

Холмській духовній семінарії. Із 1887 р. обіймав посаду доцента Санкт-Петербурзької духовної академії на кафедрі Святого Письма Старого Заповіту. У 1888 р. йому було присвоєно ступінь магістра богослов'я після захисту дисертації на тему «Психологічні дані на користь свободи волі та моральної відповідальності» [4]. У 1889 р. він був призначений на посаду інспектора С.-Петербурзької духовної академії. А через рік Антоній був возведений в сан архімандрита і призначений ректором С.-Петербурзької духовної семінарії. Згодом 1891 р. був призначений ректором Московської академії.

Його духовна кар'єра без перешкод стрімко йшла вгору завдяки чудовій класичній освіті, гарним здібностям і підтримці батька. Він не починав з нуля, не жив у бурсі і не витримував послухів смирення, з яких починають свій шлях ченці. Він і не міг розуміти смирення і терпимості, тому що ніде з ними не стикався. Він дійсно був освіченою людиною, багато читав, цікавився новітніми філософськими течіями, під впливом яких і зробив свій життєвий вибір. Альоша сам мав унікальну бібліотеку з філософських книг і творів отців церкви. Його власні богословські твори відрізняються глибокою ерудицією, послідовністю і аргументованістю. В своєму творі «Церква як хранитель і тлумач Божественного откровення» [5] він пояснював високе призначення духовенства, цитуючи послання до Колоссян, 11: «Духовну любов не породжує ніщо земнее, вона йде з неба і дається через таїнство священства, але її засвоєння і підтримання цього дару залежить від стремління людського духу». Однією з головних турбот Антонія як ректора була підготовка студентів до постригу в ченці. У чернецтві він бачив не стільки вид подвижництва, а передусім передовий загін церкви. Більшість із 60 пострижених Антонієм за часів його ректорства в академіях, переоцінили свої сили, і їх чернече життя не склалося. Підхід Антонія до постригу студентів спричинив його конфлікт із Московським митрополитом Сергієм (Ляпідевським), який вважав, що не слід брати до ченців кандидатів, молодших 30 років, в той час як вік випускників духовних академії в середньому складав 23–24 роки [6]. Конфлікт став причиною переведення Антонія в Казань на посаду ректора Казанської духовної академії у 1894 р. Митрополит Сергій (Ляпідевський) попереджав тоді молодого ректора МДА: «Ви розплоджуєте монахів, але з них є такі, про яких говорять поганее». А протопресвітер Георгій Шавельський, докоряв Антонія за те, що він «в чернецтві бачив таїнство, яке творить чудеса, виліковує саме немічне і наповнює те, що вичерпалося» [7]. К. П. Победоносцев із жахом

дивився на надмірне розмноження вченого чернецтва і не раз повторював: «Ох, вже ці ченці! Погублять вони церкву!» Разом із невимогливістю до кандидатів у чернецтво Антоній проявляв, зі слів професора Казанської духовної академії К. Харламповича, «безкінечну поблажливість і доброзичливість» до академічних занять студентів: «Він прийняв до Академії і випустив багато осіб недостойних звання кандидата богослов'я, і низвів із заслуженої висоти тих, хто мав звання магістрів, докторів і почетних членів Академії, тобто для чогось принизив богословську науку та знизив учений престиж Академії, дисципліна ослабла... Студенти стали, за його покликом, займатися церковно-громадською діяльністю, іноді за рахунок академічних обов'язків» [8]. Зі слів самого Антонія: «... родичі бачили в мені фанатика і інквизитора» [9, с. 248]. Дослідник російського чернецтва І. К. Смолич говорив про нього: «Антоній вважав, що чернецтво не повинно присвячувати себе споглядальному життю, а покликане активно і дієво впливати на церковно-політичне життя в Росії» [9, с. 319].

Особливою подією в житті Антонія стало вітальне послання патріарху Константинопольському Іоакиму III у 1901 г. з нагоди його повторного обрання на патріарший престол. У посланні, надрукованому в «Уфимських єпархіальних відомостях», Антоній проявив себе прихильником патріаршого правління, що викликало обурення обер-прокурора К. П. Победоносцева. 27 квітня 1902 р. Антоній був переведений на Волинську кафедру єпископом Волинським і Житомирським Почаївської Успенської лаври священно-архімандритом. Там він у 1905 р. став одним з організаторів партії «Союз російського народу», де очолював Волинське відділення.

На розіслану в 1905 р. Синодом правлячим архієреям анкету про можливі церковні реформи Антоній відповів 4 доповідними записками, в яких виклав свою позицію з питань складу майбутнього собору, відновлення патріаршества, а також реформи духовної освіти. Антоній писав про необхідність створення в російській церкві 7 митрополітичних округів для наближення управління до життя єпархій. Цікаві погляди Антонія на реформу релігійної освіти: середню школу (семінарію) він пропонував розділити на станову і професійну, перша повинна давати освіту дітям духовенства з можливістю вільного виходу з духовного звання, а друга повинна бути відкрита для представників усіх станів, які бажають присвятити себе пастирському служінню [10].

У березні – квітні 1908 р. він керував ревізією Київської духовної

академії, яка призвела до звільнення її ректора – єпископа Платона (Рождественського). Вона здійснювалася Антонієм з позицій неприйняття академічної автономії, викликала протест з боку корпорації Київської духовної академії. Ці події знайшли відображення в брошурі Антонія «Отчет по высочайше назначенной ревизии в Киевской духовной академии» [11] та «Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волинским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии в Киевской духовной академии» [12].

У березні – грудні 1906 р. Антоній був членом передсоборного присутствія при Святейшому Синоді, де головував у VI відділі «У справах віри: про єдиновір'я, старообрядчество та інші питання» [13].

У липні 1908 р. він головував на 4-му Всеросійському місіонерському з'їзді в Києві. А в 1911 р. видав 2-е зібрання своїх праць і 14 червня того ж року радою Казанської академії був удостоєний ступеня доктора богослов'я. У 1912 р. Антоній головував на першому Всеросійському єдиновірчому з'їзді. Тоді ж був призначений членом Святейшого Синоду із залишенням на Волинській кафедрі. У 1912–1913 рр. Антоній брав участь у роботі передсоборної наради, а 4 травня 1914 р. був призначений архієпископом Харківським і Охтирським.

Архієпископ Антоній був востребованим та перебував у центрі духовного життя Росії, однак, маючи гарну освіту і їздючи по всій імперії, не зрозумів подиху соціалізму, потреб змін у церкві, хоча йому говорили про це не одноразово і М. А. Бердяєв, і Л. М. Толстой [14], і митрополит Андрей (Шептицький), і представники єпископальної церкви Америки. Бачачи його визначну роль в релігійному житті Росії, митрополит Андрей зав'язав з ним переписку. У 1903 р. він писав Антонію: «Ми, червонороси, щиро і сердечно любимо наш обряд грецький, наше слов'янське богослужіння, і якщо з душевною гіркотою бачимо деякі новації, які закралися з часом, то все ж уповаємо, що за допомогою десниці Господньої нам пощастить воскресити у себе бажану повноту старовини в обрядовості».

Єпископ Антоній вислав йому свої твори і у відповідь на запрошення з жалем повідомив, що духовне начальство заборонило йому подорож до Львова через розмови, що він хоче прийняти унію. Виявилось, що Синод не проти візиту Андрея Шептицького в Почаївську лавру, але треба отримати дозвіл особисто у К. П. Победоносцева. На жаль, митрополит через хворобу не став продовжувати переговори про дозвіл на подорож.

Митрополит у листі закликав Антонія: «Треба, щоб вірні Христу, забули внутрішні суперечки, згуртувалися у одне воїнство, щоб дружніше і легше було подолати цей дух антихриста, який починає заражати народи» [15].

Цікава оцінка митрополита Андрея Шептицького Берестейської унії, яка «... хоч і як свята й велика була спочатку, збилася потім з істинного шляху, пішла на службу до польської політики і втратила через це свою силу, свою ідею. І так залишена поляками, нетерпима росіянами, вона стала дивовищем світу, і впала від власної безсили. Вірю, що перш ніж знищив її Російський уряд, вона давно вже задавлена була і умерщвлена Польщею ... І так ми, говорячи про з'єднання Росії із католицизмом, зовсім не розуміємо цього з'єднання тотожного з нашою унією; так як унія, за колишніми поняттями і не мислима». Майбутнє зближення церков, по Шептицькому, може здійснитися тільки через їх повільне самоудосконалення [15].

На заклики єпископальної церкви Америки приїхати на з'їзд щодо об'єднання церков, владику зазначав, що збирається дати «грунтовну відповідь американським (інославним) єпископам щодо горезвісного питання «з'єднання церков», і пояснити їм, звичайно, з любов'ю, що церква не могла розділитися, а прийняти єретиків, які каються завжди згодна – другим або третім чином» [16, с. 13].

Із початком Першої світової війни і захопленням російськими військами Галичини православна церква направила туди найбільш дієвих священників. Спочатку обер-прокурор В. К. Саблер подав на затвердження в посаді митрополита Галицького Антонія (Храповицького), однак його не затвердив цар, а призначив єпископа Холмського Євлогія (Георгієвського). Але Константинопольський патріарх призначив екзархом у Галичині і Карпатській Русі Антонія. На книгах шематизмів (списки духовних осіб парафій та церковного майна в греко-католицьких єпархіях) Перемишльської, Самборської і Сяноцької єпархій з особистої бібліотеки Антонія збереглося рукою Антонія написане на обкладинках слово «*отменить*». Місіонерський запал Антонія і Євлогія не підтримував генерал-губернатор Г. О. Бобринський, який розпорядився щоб посилали нових православних священників у єпархії тоді, коли проголосувало 75 % населення парафії за це, але єпископ Євлогій посилав священниками монахів Почаївської лаври порушуючи це розпорядження. Ключі від храмів у настоятелів греко-католиків вони відбирали разом з жандармами [17, с. 69]. Спроби Євлогія і Антонія нав'язати в Східній Галичині православне

віросповідання, які супроводжувалися утисками греко-католицької церкви мали сприяти інкорпорації Галичини до складу Російської імперії. Однак, українські парламентарі Галичини звернулися до світової громадськості з протестом проти оголошення російською владою православної церкви пануючою у Галичині, арешту митрополита Андрея Шептицького і переслідування греко-католицьких священників. Бурхлива міжнародна реакція, протести Ватикану змусили шукати виконавців репресій. Російська преса, політичні кола, чини Ставки основним винуватцем невдалої політики «возз'єднання галицьких уніатів» вважали єпископа Євлогія, однак і про архієпископа Антонія не забули. 1 травня 1917 р. після падіння монархії, він Тимчасовим урядом був звільнений з посади архієпископа Харківського і Охтирського з призначенням місця проживання у Валаамському монастирі, де Антоній написав твір «Догмат спокути», який викликав гостру критику богословського характеру [18]. Але Антоній був обраний на Всеросійський помісний собор від ченців, який відкрився 15 серпня 1917 р. Тоді ж в серпні Антонія було обрано на єпархіальних зборах у Харкові на колишню кафедру (затверджено 16 серпня). На Всеросійському соборі він отримав найбільше голосів із трьох кандидатів на патріарший престол. Однак через жереб 5 листопада 1917 р. патріархом став митрополит Московський Тихон (Беллавін).

А в січні 1918 р. на вільну кафедру після вбивства митрополита Київського і Галицького Володимира патріархом був запропонований архієпископ Харківський Антоній (Храповицький). Впевненості в тому, що він буде обраний, не було, хоча єпископ Никодим уживав усіх заходів щодо усунення «неблагонадійних» (за українство) священників. Він отримав від Святого Синоду при патріархові особливий указ, яким припинялася дія статуту, введеного Всеросійським собором. Справа в тому, що інакше як шляхом виборів не можна вже було поставити митрополита, а за правилами Всеросійського собору для обрання митрополита потрібно було 2/3 голосів. Після вилучення цього правила, за поданням єпископа Никодима, було встановлено норму простої більшості для виборів. Звичайно, в єпархії про це всі знали. Крайнє роздратування українських церковних діячів загострювалося завзятою відмовою з боку єпископа Никодима скликати собор, щоб ці вибори не були справою однієї Київської єпархії, бо обранню підлягав голова української церкви так само, як патріарх у Москві є одночасно і єпархіальним архієреєм і обирається Всеросійським собором. Єпископ Никодим, твердо дотримувався отриманого указу, ним же і

випрошеного у патріарха, який стверджував, що він сам не може ні змінити, ні відкласти вибори митрополита, вів усі підготовчі роботи до скликання єпархіального зібрання. Тоді українські кола вирішили, не ігнорувати єпархіального зібрання і виставити свої кандидатури.

Першим українським кандидатом у митрополита був другий вікарій Київської єпархії єпископ Димитрій (Уманський), якого добре всі знали і любили за його прекрасний характер, любов до України, щире релігійність. Другим кандидатом виявився Василь Зеньковський [19]. Та все ж 30 травня 1918 р. Антонія було призначено митрополитом Київським і Галицьким.

В той час у Харкові архієпископ Антоній всіляко йшов на компроміс з Центральною Радою і навіть дав розпорядження читати служби в перший день Паски українською мовою [20, с. 23].

Хоча єпископи російської православної церкви в Україні і підтримали гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., (зокрема, керуючий Київською єпархією єпископ Никодим благословив гетьмана Павла Скоропадського безпосередньо перед переворотом), нова влада все ж вважала Антонія не самою відповідною кандидатурою на Київську кафедру. Міністерство сповідань пропонувало відкласти вибори до II сесії Всеукраїнського собору [19]. Але Київський єпархіальний собор не погодився на цю пропозицію.

По приїзду в Київ Антоній побував на аудієнції у гетьмана, де йому було заявлено, що державна влада, не дивлячись ні на які рішення, вважає його архієпископом Харківським [21].

Митрополит Антоній надіслав на адресу патріарха Тихона телеграму з клопотанням про соборне зняття відлучення від церкви з гетьмана Івана Мазепи, так як той був відлучений не за злочини проти віри і церкви, а за злочини державного характеру (зрада царю), що Мазепа любив і був відданий православної церкві, що їм побудовано багато храмів і монастирів. Але він отримав відповідь про те, що нарада архієпископів на чолі з патріархом не може благословити таке.

Владика повідомив, що він і не збирався особисто служити панахиду з тієї причини, що українці його не люблять і можуть подумати, що він хоче до них піддобритися, і доручить відслужити панахиду одному з вікаріїв. На цю пропозицію три київських вікарії – Василь, Дмитро та Никодим просили їх звільнити, а четвертий – єпископ Черкаський Назарій, старий дворянин з ченців Києво-Печерської лаври, людина смиренна і лагідна, погодився «за слухняність» і відслужив панахиду другого дня.

На думку А. В. Стародуба, високопреосвящений Антоній отримавши

кафедру Київського митрополита демонстрував повну лояльність до гетьмана Павла Скоропадського і його уряду, що відобразилося і в його резолюціях на справах, які стосувалися сфери державно-церковних відносин. Хоча він не був прихильником українізації церкви, але охоче підтримував кроки, спрямовані на досягнення Російською православною церквою в Україні повноцінної автономії. На основі вхідної і вихідної документації канцелярії митрополита Антонія з червня по грудень 1918 р. А. В. Стародуб робить висновок, що владики не виключав, що Українська держава продовжить своє існування після закінчення I Світової війни, відповідно він залишиться головою самостійної православної церкви [21].

Перебуваючи в Києві Антоній почав шукати собі прихильників. В архіві Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського зберігається багато запрошень, листівок, записок, написаних рукою митрополита на ім'я професора Київської духовної академії Ф. І. Тітова. Також він прагнув налагодити стосунки з гетьманом, визнавав публічно і підтримував його дії, вимагав від священників читати в молитвах за здоров'є властей, гетьмана зокрема [22, арк. 5].

Митрополит Антоній прагнув залишити по собі пам'ять в Києві, увійти в історію, так само як митрополит Платон залишився в пам'яті реставрацією розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври, Флавіан – будівництвом лікарні та окремого корпусу для бібліотеки і подарувавши Лаврі власну бібліотеку. Але Антоній не розумів, що ці будівельні роботи робилися не митрополитами, а намісником Києво-Печерської лаври архімандритом Антонієм (Петрушевським) на той час вже покійним.

На нараду попередньої комісії з перебудови Києво-Софійського собору митрополит Антоній 24 вересня – 7 жовтня 1918 р. запросив професора Ф. І. Тітова особисто, а також професорів: В. С. Іконнікова, Д. В. Айналова, Н. П. Кондакова, П. П. Покришкіна, В. З. Завитневича, Ф. І. Шмідта, архітекторів: Ф. В. Кораллова, П. Ш. Голандського, О. Ф. Кобелева, В. А. Осьмака, І. В. Маргілевського, інженера В. Г. Леонтовича, протоієреїв: М. Д. Золотоверховнікова, Н. А. Браиловського, В. Д. Прилуцького, археолога М. Ф. Біляшівського [23, арк. 22]. Для цих нарад було куплено харчів на 1551 руб. 25 к., а саме: бобирів на 45 руб., сеveryги на 171 руб., окунів на 90 руб., коропів на 99 руб., минів на 18 руб., раків на 6 руб., оселедців на 99 руб. 65 коп., сиру швейцарського на 34 руб. 80 коп., печериць на 7 руб. 50 коп., горошку на 16 руб., грибів на 15 руб., ікри на 136 руб., спаржі на 15 руб., капусти цвітної на 16 руб., квасолі стручкової на 3 руб.,

масла коров'ячого на 160 руб., яєць на 76 руб., хересу на 50 руб., портвейну на 75 руб., пива на 25 руб. 50 коп., сітра на 20 руб., олії на 80 руб., рису на 30 руб., сардинок на 26 руб. Крім того було сплачено 6 кухарям 26 руб., куплено кави на 9 руб. Всі 13 рахунків були надіслані для сплати економу Києво-Печерської лаври.

Можливо, митрополит Антоній сподівався, що цей захід сприятиме налагодженню дружніх стосунків з київською інтелігенцією, закладе план дій на реставрацію Києво-Софійського кафедрального собору. Для дворянина за походженням, власника маєтку, будинків з прислугою в Петербурзі, це може і було кілька скромних обідів, але судячи з бухгалтерської звітності Києво-Печерської лаври, такі витрати були вперше, хоча велися значні будівельні роботи і раніше. Митрополити задовольнялися обідами в Трапезній церкві Києво-Печерської лаври. Антоній був щедрою і некористолюбивою людиною, але всі свої пожертви робив з кружечного доходу митрополита як священно-архімандрита Києво-Печерської лаври. Так, він звелів послати 200 руб. з свого кружечного доходу священнику с. Єленка Калузької губернії, який просив надати іншу парафію, бо скляний завод в с. Єленка закрили, робітники розійшлися, немає доходу і сім'я єрея з десяти дітей голодує. Також митрополит просив видати регенту правого кліру ієромонаху Флавіану за роз'їзди по Києву 50 руб., типографу 4808 руб., келійнику митрополита без пояснень 2500 руб., на потреби Добровольчої армії 10 тис. руб., єпископу Назарію за управління Лаврою 8 тис., монаху для Антонія 10 тис., регенту Камишевському 5200 руб., 26 882 руб. 66 коп. переслали пізніше в Таганрог митрополиту, 1100 руб. отримав особисто, 5000 руб. отримав поштою. Таких витрат не робив жоден Київський митрополит згідно бухгалтерської приходно-витратної звітності Києво-Печерської лаври [23, арк. 5–26].

З приходом до Києва Директорії було заарештовано архієпископа Євлогія (Георгіївського). Оскільки в цей час саме закінчився Всеукраїнський православний церковний собор і з Києва ще не роз'їхалися єпископи, то їх зібрав митрополит Антоній у митрополичих покоях Києво-Печерської лаври. Причиною було те, що при арешті начебто сотник А. Я. Чайковський з Галичини сказав, що «Директорія скасовує Ваш собор і проведе інший собор». Коли ж митрополит зауважив йому, що за правилами вселенських соборів нікому не дозволяється скликати собор, крім митрополита, той йому відповів: «Він же і відкріє такий собор». Тому на цій нараді митрополит Антоній, посилаючись на Діяння собору 1666–

1667 рр. ініціював постанову про прокляття собором українських єпископів всіх, хто намагатиметься вводити на Україні самочинні собори і вводити латинську унію [24, арк. 1–2]. Посилаючись на рішення середньовічних соборів, він мабуть не розумів, що тоді влада церкви в державі була заснована на феодалній залежності.

18 грудня 1918 р. митрополит Антоній був заарештований Директорією. З Києва його з архієпископом Євлогієм перевезли до Тернополя, а потім – у м. Бучач. Наприкінці грудня 1918 р. влада Директорії доставила єпископа Чигиринського Никодима (Кроткова), архімандрита Віталія (Максименко) і двох ченців. Ці події описані в спогадах архієпископа Євлогія [25]. У своєму вимушеному затворі владика Антоній написав «Словник до творів Ф. М. Достоевського», кілька служб, акафістів та ін.

Утримували їх під арештом у базиліанському монастирі близько п'яти місяців. У зв'язку з захопленням польськими військами Галичини митрополит Антоній та архієпископ Євлогій були звільнені, але не змогли організувати свій виїзд. Через кілька днів, 8 червня 1919 р., на свято Трійці, вони були заарештовані польською армією, перевезені до Львова, а потім до Кракова. Там вони утримувалися під арештом у монастирі м. Біляни (біля Кракова). Завдяки втручання уряду Франції та інших країн Антанти вони були звільнені з полону [26].

У ніч на 8 вересня 1919 р. разом з військами А. І. Денікіна він повернувся до Києва. На вокзалі його зустрічали намісник Лаври Климент з двома підводами. Після кількох років Громадянської війни, митрополит Антоній сподівався, що вже все позаду, тому до Києва повертався з багажем, переважна більшість якого складала бібліотека [27, арк. 19]. У перші ж дні після повернення він розібрав справу про протиправні дії протоієреїв В. Липківського, Н. Шараєвського, І. Тарновського, П. Тарновського, С. Филипенко, Н. Завадського, Н. Петрушевського, М. Грушевського, М. Ольшевського, дияконів А. Дурдуківського, А. Недзельського, С. Хрипка і Ф. Гаркавенко, які скликали Всеукраїнську православну раду. Єпископ Назарій, який виконував обов'язки митрополита за час відсутності Антонія написав про ці події рапорт патріарху Тихону. Однак митрополит Антоній вирішив не виносити сміття з хати і наклав 12 вересня 1919 р. резолюцію: «За неможливістю отримати відповідь патріарха на цей рапорт, доручаю раді єпископів провести слідство над цими 13 священиками, до закінчення суду позбавити їх всіх посад, заборонити їм служити в церкві і попередити, що якщо вони не будуть дотримуватися цієї резолюції, то

будуть позбавлені сану, а надалі собор єпископів буде відлучати від сану всіх, хто не визнає його рішень» [28, арк. 1]. Він неодноразово звертався до Київського губернатора, коменданта Києва з проханням допомоги забрати ключі від Андріївської церкви [29, арк. 1–2].

Друге, що він зробив за нетривалий час перебування у Києві, це остаточно розладнав фінанси Києво-Печерської лаври. Більшовики конфіскували його зарплату за час відсутності (22 488 руб. 55 к.), яку мала платити Києво-Печерська лавра як священноархімандриту і митрополиту. Однак, коли повернувся Антоній, то він 17 вересня 1919 р. поставив питання перед Духовним собором Лаври про необхідність пожертви Добровольчій армії. Від себе він із майбутньої зарплати пожертвував 10 тис. руб. і закликав надати гроші та білизну і розмістити в Лаврській лікарні військовий госпіталь Добровольчої армії [30, арк. 5]. Лавра змушена була продати земельну ділянку – свою Либідську дачу, щоб виконати вимоги митрополита, бо монастир мав потребу в коштах і ця потреба була дуже велика, адже не було навіть за що купити продовольство для братії [31, арк. 1–6]. Переконавшись, що монахи в Лаврі бідують, а священники не отримують пенсій, Антоній тоді звертається листами до головнокомандувача А. П. Денікіна, генерала А. М. Драгомирова про надання короткострокової позики в 1 млн руб. [32, арк. 7], де вони візьмуть такі гроші, Антоній не знав.

Залишив митрополит Антоній Київ у листопаді 1919 р., а Росію в березні 1920 р. У вересні того ж року він був викликаний П. М. Врангелем у Крим, звідки 19 листопада 1920 р. евакуювався разом з армією та іншими біженцями в Константинополь. У лютому 1921 р. він переїхав до Сербії, де в листопаді – грудні 1921 р. провів перший закордонний (Карловацький) собор. До своєї кончини в 1936 р. очолював Російську православну церкву за кордоном. Відомий Антонієвський афоризм: «Терпіти не можу слів, які закінчуються на «уця»: конституція, революція, проституція...». А сучасник Антонія, відомий філософ, богослов, Василій Зеньковський сказав про нього: «Я вважаю митрополита Антонія чудовою людиною: не тільки визначним богословом (його праці про Достоєвського, про Троїцю), але і відомим церковним діячем. Хоча він був людиною невірною, в багатьох церковних і політичних питаннях він себе як затятий реакціонер, але були в нього мотиви високі» [19].

Зараз митрополит Антоній вважається як ідеолог російської православної церкви за кордоном, яка має розгалужену мережу парафій

і регулярно проводить богословські конференції та інші заходи [33]. Він є одним з найбільших богословів-модерністів, засновником «морального монізму».

В митрополичих покоях Києво-Печерської лаври залишилася його приватна бібліотека. Склад колекції дуже оригінальний і становить 1626 одиниць зібрання. Вона включає величезну підбірку літератури з філософії, протоколи передсоборних нарад, історичну літературу, яка відображає інтереси митрополита Антонія. Усі книги поділені на шість розділів власником, мають особливі наліпки «Бібліотека Харківського архієпископа» з шифрами на корінцях, завдяки яким колекція ніколи не з'єднувалася з бібліотекою Києво-Печерської лаври та іншими колекціями.

Перший розділ бібліотеки владики включає в себе словники, книги з філософії, нових релігійних течій, твори середньовічних богословів, таких як Исидора Пелусіота, Єпіфанія Кіпрського, Ієроніма Стридонського, Феодорита Кірского, Єфрема Сіріна, Іоанна Златоуста, Августина Блаженного та сучасні на той час дослідження старозавітних книг.

Другий розділ включає в себе твори з історії Росії і російської церкви причому сюди ж входять книги з історії Валахії, Сербії і Галичини, які в той час до складу Росії не входили.

Третій розділ, мабуть, становив інтерес для власника і був вивезений, тому, що є тільки дві книги з морального богослов'я Л. А. Соколова і М. В. Покровського, хоча шифри на корінцях свідчать, що їх було кілька десятків.

У четвертому розділі є журнали і протоколи засідань передсоборних відвідувань, історії монастирів, церков, єпархій, життя святих всієї вітчизняної церкви, звіти Святого Синоду та історія вселенської церкви.

У п'ятому розділі зібрано літературу з історії Чехії, Боснії і Герцеговини, Франції, Македонії, церковний устрій, судоустрій у цих країнах, церковне законодавство, документи з обговорення реформ які пропонуються, а також службова література, проповіді та матеріали про становище православ'я на окраїнах Росії.

Шостий розділ присвячений церковним старожитностям: дзонам, ризницям, старовинним іконам і т. ін. та релігійній освіті в Російській імперії.

Таким чином, митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) є однією з доленосних постатей в історії України і Росії. Він грав значну роль у політичному і житті Російської імперії в роки Першої світової війни і революції 1917 р. Він дійсно мав заслужений авторитет як

богослов, як релігійний діяч, більше того, на нього покладали велику надію, що він поверне стабільність у державі. Він був консервативним церковним діячем, але і ця течія мала підтримку. Бібліотека Антонія з величезною кількістю дарчих написів – це ще одне джерело для розуміння подій того часу. Так, Антоній не сприйняв соціалістичних ідей і більшовицького перевороту, не визнавав необхідності змін у православній церкві. Своїми анафемами він спричинив зворотні репресії на себе і православну церкву загалом. По собі в Києві він залишив оригінальні адміністративні документи та свою приватну бібліотеку.

Повний каталог бібліотеки митрополита знаходиться у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Електронний каталог є на сайті відділу. Також там представлена електронна виставка, присвячена 150-річчю від дня народження митрополита. Книжкове зібрання митрополита Антонія викликає інтерес у широкого кола дослідників.

Список використаних джерел

1. Никон (Рклицкий). Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого: в 10 т. – Нью-Йорк, 1958–1960.
2. *Дневник А. В. Храповицкого 1782–1793* / [Биографическая статья и обьснительный указатель Николая Барсукова] – СПб: [Б. и.], 1874. – 610 с. XVI/5/28.
3. Санкт-Петербургская Северо-русская епархия [Электронный ресурс] – Режим доступа : [http:// vishegorod.ru/index](http://vishegorod.ru/index).
4. Антоний (Храповицкий). Психологические данные в пользу свободы воли и нравственной ответственности / Антоний Храповицкий. – СПб : Типография Ф. Елеонского и К., 1888. – 140 с. VIII 2/51.
5. Антоний (Храповицкий). Полное собрание сочинений: в 3 т. / Антоний Храповицкий. – Казань : Типография Императорского университета, 1900. V 3/143.
6. Антоний (Храповицкий). В защиту наших академий (два письма в редакцию) / Антоний Храповицкий. – Казань : Типография Императорского университета, 1896. – 40 с. Г 1203.
7. Георгий (Шавельский). Воспоминания: в 2 т. – Нью-Йорк, 1954: Т. 1. – 414 с; Т. 2. – 412 с. (2-е издание – М. : Крутицкое подворье, 1996. – 688 с.)
8. Отзыв доцента В. Д. Юдина на кандидатскую диссертацию студента IV курса Академии диакона Александра Крали по кафедре Истории русской церкви на тему: «Деятельность митрополита Антония (Храповицкого) в должности ректора Духовных академий» // Богословский вестник. – 2004. – № 4. – С. 562–570.
9. *Смолич И. К.* Русское Монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988–1917). – М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1997. – 608 с.

10. Антоний (Храповицкий). 1-я, 2-я, 3-я, 4-я докладные записки Святейшему Правительственному Синоду. – Почаев: Типография Почаевской лавры, б. г. – 20 с., 20 с., 26 с., 11 с. С VIII 5/204.

11. Антоний (архиепископ). Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года. – Почаев, Типография Почаево-Успенской лавры, 1909. – 72 с. КПЛ 848.

12. Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии в Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.» – К. : Типография И. Н. Кушнерева, 1910. – 144 с. КПЛ 848 конв.1.

13. Журналы и протоколы заседаний высочайше учрежденного передсоборного присутствия. – Т. 1–4. – СПб : Синодальная типография, 1906–1907. 4 1/1.

14. Антоний (Храповицкий). Возможна ли нравственная жизнь без христианской религии? (по поводу «Критики догматического богословия» Л. Н. Толстого) – Казань : Типография Императорского университета, 1897. – 36 с. Д X 3/92.

15. СобираТЕЛЬ Украинской церкви: [Электронный ресурс] / – Режим доступа : <http://www.religion.in.ua/main/history/5406-sobiratel-ukrainskoj-cerkvi.html>

16. Переписка высокопреосвященного Антония, архиепископа Харьковского с представителями епископальной церкви в Америке. – Харьков : Епархиальная типография, 1918. – 88 с. ДЛ 117.

17. *Позняк С.* Особливості місіонерської діяльності російської православної церкви в Галичині в роки I світової війни / Сергій Позняк // Проблеми слов'язнознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 68–75.

18. Антоний (Храповицкий). Догмат искупления. – Сремки Карловцы, 1926. – 60 с. [Электронный ресурс] / – Режим доступа : http://krotov.info/libr_min/22_h/hra/povizky.htm

19. *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти: воспоминания Василий Зеньковский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. [Электронный ресурс] / – Режим доступа : [http:// MetropolitanAnthonyKrapovitskybyArchpriestVasilZenkovsky](http://MetropolitanAnthonyKrapovitskybyArchpriestVasilZenkovsky)

20. *Телуха С. С.* Суспільно-політичні погляди митрополита Антонія (Храповицького) щодо революційних подій 1917–1920 рр. / С.С. Телуха // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах). – Дніпропетровськ, 2009. – № 4 (66) – С. 22–25.

21. *Стародуб А. В.* Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории русской православной церкви / А. В. Стародуб [Электронный ресурс] / – Режим доступа : <http://catacomb.org.ua/modules>.

22. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 175, № 327. Антоний (Храповицкий). Приглашения.

23. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського. – Ф. 160, № 592. Книга записи прихода и расхода кружечной суммы митрополитов Владимира и Антония 1915–1919 гг.

24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК), ф. 182, оп. 1, спр. 310. Копия акта об упразднении Директорией православного собора.

25. Путь моей жизни: воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М. : Московский рабочий, 1994. – 620 с.

26. *Милякова Л. Б.* Арест петлюровской Директорией митрополита Киевского Антония (Храповицкого) и архиепископа Вольнского Евлогия (Георгиевского) в декабре 1918 г. // Ежегодная XV богословская конференция 2005 г. [Электронный ресурс] / – Режим доступа : <http://собор.narod.ru/doc/laurel/Antony1.html>

27. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 мон., спр. 391. Дело о назначении Харьковского и Охтырского архиепископа Киевским митрополитом и архимандритом Лавры.

28. ЦДІАУК, ф. 182, оп. 2 мон., спр. 52. Резолюции митрополита Антония не внесенные в опись 1919 г.

29. ЦДІАУК, ф. 182, оп. 1, спр. 303. Письма митрополита Антония.

30. ЦДІАУК, ф. 182, оп. 1, спр. 316. Предложения митрополита Антония собору Лавры.

31. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 3 заг., спр. 761. Дело о продаже участка Лыбедской дачи.

32. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 3 заг., спр. 766. Письма митрополита Антония белогвардейским генералам.

33. *Роман Вершило.* Антоний (Храповицкий) [Электронный ресурс] / – Режим доступа : <http://antimodern.wordpress.com/2010/07/19/antoniuss/>

Стаття надійшла до редакції 25.04.2014 р.

UDC 027.021(477-25)НБУВ:090.1(02)Храповицький

Olena Zaiets

Kyiv and Halician Metropolitan Antonii Khrapovytskyi's Library in Vernadskyi National Library of Ukraine: History, Current State

We study the little-known biography of the Metropolitan of Kyiv and Halich Antonii (Khrapovytskyi) in Kyiv and the history of its receipts in his personal library funds NLUV.

Keywords: library of the Archbishop of Kharkiv, a library of Kyiv-Pechersk Lavra, the Metropolitan of Kyiv and Halicia Antonii, All-Ukrainian church congress.

УДК 027.021(477-25)НБУВ:090.1(02)Храповицький

Елена Заец

Библиотека митрополита Киевского и Галицкого Антония (Храповицкого) в фондах НБУВ: история и современное состояние

Исследуются малоизвестные страницы биографии митрополита Киевского и Галицкого Антония (Храповицкого) киевского периода и история поступления его личной библиотеки в фонды НБУВ.

Ключевые слова: библиотека Харьковского архиепископа, библиотека Киево-Печерской лавры, митрополит Киевский и Галицкий Антоний, Всеукраинский собор.